

RG-15.120M
Introduction, Historical Background

Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego

**Inwentarz Archiwum American Joint Distribution Committee w
Polsce 1945-1949**

Opracowany pod redakcją Tadeusza Epszteina

W pracach porządkowych wzięli udział: Tadeusz Epsztein, Agnieszka
Jarzębowska, Agnieszka Reszke

Indeksy opracowali: Tadeusz Epsztein, Agnieszka Reszke

Warszawa 2005

Wstęp

American Jewish Joint Distribution Committee

Amerykańsko-Żydowski Połączony Komitet Pomocy (AJDC)¹ powstał 27 XI 1914 r. w oparciu o założony miesiąc wcześniej przez Jacoba H. Schiffa, Luisa Marshalla i Felixa M. Warburga, American Jewish Relief Committee (24 X 1914 r.). Felix M. Warburg został także pierwszym prezesem AJDC, organizacji, której głównym celem było niesienie pomocy ludności żydowskiej w różnych regionach świata. Początkowo myślano głównie o Żydach w Palestynie, ale pogarszająca się sytuacja w Europie skierowała także zainteresowanie Jointu na ludność Europy Środkowej i Wschodniej. Zaraz po zakończeniu działań wojennych, już na początku 1919 r. AJDC przysłał swoich przedstawicieli do Polski. Od tego momentu Joint prowadził na ziemiach polskich swoją działalność pomocową na różnych płaszczyznach, wspierając finansowo i organizacyjnie wiele inicjatyw oświatowych, społecznych i gospodarczych. Finansowanie pracy w Polsce stanowiło znaczącą część jego budżetu (od ok. 25% w latach dwudziestych do 33% w końcu lat trzydziestych)². Wybuch wojny w 1939 r. nie przerwał pracy AJDC w Polsce. Przez pierwsze lata okupacji Joint mógł nadal prowadzić swoją działalność, choć znacznie ograniczoną w stosunku do okresu przedwojennego. Do grudnia 1941 r. pracowały agendy AJDC na terenie Generalnej Guberni niosąc pomoc ludności żydowskiej. Po rozpoczęciu wojny z USA, działalność przedstawicieli AJDC nie została przerwana, ale musiała zejść do podziemia. Kompletna zagłada większości skupisk żydowskich w 1942 i 1943 r. prawie całkowicie ograniczyła pracę AJDC na obszarach okupowanych.

W kilka miesięcy po zakończeniu wojny ocalałym działaczom polskiego oddziału AJDC udało się reaktywować placówkę Jointu w Polsce - 19 lipca 1945 r. Ministerstwo Administracji Publicznej oficjalnie zezwoliło na rozpoczęcie jego działalności, a w sierpniu podpisano wstępne umowy regulujące zasady funkcjonowania agend AJDC. Od 1 września 1945 r. polska centrala mieściła się przy ul. Chocimskiej 18. Głównym inicjatorem odbudowania oddziału w Polsce był Dawid Guzik, jeden z dyrektorów AJDC w okresie międzywojennym i podczas okupacji, szczególnie zasłużony w organizowaniu pomocy dla ludności żydowskiej w czasie wojny³. Guzik został pierwszym Dyrektorem warszawskiej centrali, a po jego tragicznej śmierci w katastrofie lotniczej 5 marca 1946 r., na jego miejsce przyszedł William Bein. Sekretarzem Generalnym w Warszawie był Józef Gitler-Barski. Placówka polska Jointu stopniowo rozrastała się: w październiku 1945 r. pracowało w niej 20 osób, w kilka miesięcy później blisko 80 (marzec 1946 r.), w grudniu 1947 r. zatrudniano w jej oddziałach blisko 130 pracowników. Także jej struktura organizacyjna ulegała w latach 1945-1949 ewolucji, ze względu na zmieniające się potrzeby ludności żydowskiej.

Najważniejszym zadaniem AJDC było niesienie pomocy materialnej. Żywność, lekarstwa, odzież, surowce, maszyny i inne towary Joint pozyskiwał z darów zagranicznych lub bezpośrednich zakupów za granicą lub w kraju. Także AJDC pośredniczył w przekazywaniu pomocy indywidualnej dla osób prywatnych. W latach 1945-1949 AJDC sprowadził do Polski blisko 600 transportów kolejowych i morskich z setkami ton żywności i towarów. Pierwszy transport przybył do Gdyni 8 października 1945 r. i zawierał, m.in. 5 t. tłuszczu roślinnego, 2 t. mleka w proszku, itd. Do przyjmowania, magazynowania i rozdzielania tej ogromnej pomocy centrala polska AJDC miała osobne wydziały: Transportowy i Magazynowy, dysponujące własnymi środkami transportu, magazynami itd.

¹ Powszechnie używano skróconej nazwy: American Joint Distribution Committee i skrótu od niej: AJDC lub Joint, a dla amerykańskiej Centrali: Joint Distribution Committee (JDC).

² Np. na rok 1939 r. Joint na pracę w Polsce przeznaczył 4 miliony dolarów, zob. M. Mitsel, *Przywracanie normalności. Joint w Polsce międzywojennej (1919-1939)*, „Midrasz”, 2004, nr 11 (91), s. 13.

³ O działalności Dawida Guzika podczas okupacji pisze m.in. Adam Czerniaków, *Dziennik getta warszawskiego 6 IX 1939-23 VII 1942*, oprac. M. Fuks, Warszawa 1983, s. 93, 104-105, 127-128, 130, 136, 146.

Transportami morskimi zajmowała się filia Wydziału Transportowego w Gdyni, a towary z transportów morskich i kolejowych trafiały do magazynów AJDC (w Gdyni i Warszawie), skąd były rozsyłane po Polsce. Równocześnie z dostarczaniem żywności, ubrań i innych towarów przekazywano środki finansowe, w postaci stałych dotacji lub doraźnej pomocy. Pomoc ta w niewielkim tylko stopniu kierowana była bezpośrednio do odbiorców indywidualnych, w dużo większej skali trafiała do różnych organizacji i stowarzyszeń. Należy podkreślić, że dla wielu instytucji pomoc materialna i dotacje AJDC były często podstawowym źródłem utrzymania, skąd brano środki na prowadzenie działalności statutowej. Największymi beneficjentami były Centralny Komitet Żydów w Polsce (CKŻP) i Towarzystwo Ochrony Zdrowia (TOZ), np. sam CKŻP w latach 1945-1949 otrzymał ok. 3,5 mld złotych. Ale Joint wspomagał również partie i organizacje społeczne, np. Związek Robotniczy „Bund”, Organizację Syjonistyczno-Religijną „Mizrachi” - „Tora w’Awoda”, Zjednoczenie Syjonistów Demokratów „Ichud”, Żydowską Partię Robotniczą „Haszomer Hacair”, Żydowską Partię Robotniczą „Poalej-Syjon” -Lewica, Żydowską Religijną Partię Robotniczą „Poalej Amunaj Izrael” – Łódź, Żydowską Syjonistyczno-Socjalistyczną Partię Robotniczą „Poalej-Syjon –C.S. - Hitachduth”, Związek Bezpartyjnych Syjonistów i Związek Bezpartyjnych Żydów Ogólno-Żydowski; stowarzyszenia młodzieżowe: Organizację „Hechaluc-Pionier” i Organizację Młodzieży Chalucowo-Socjalistycznej „Dror” (od 1948 r. Zjednoczenie Chalucowej Młodzieży Poalej-Syjon „Dror-Borochoch-Jugent” w Polsce), Komisję Koordynacyjną dla Spraw Dzieci i Młodzieży przy Organizacjach „Ichud” i Hechaluc-Pionier”. Organizacje religijne, przede wszystkim Komitet Organizacyjny Żydowskich Kongregacji Wyznaniowych, Naczelną Radę Religijną i Kibuce Religijne „Aguda”. Także z funduszy AJDC utrzymywano szkoły hebrajskie.

W polu widzenia Jointu były organizacje i stowarzyszenia naukowe, kulturalne i artystyczne. Wspierano działalność Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej (przekształconej w 1947 r. w Żydowski Instytut Historyczny), której głównym zadaniem było zbieranie materiałów na temat Zagłady. Osobno AJDC finansował prace związane z zabezpieczeniem i porządkowaniem Archiwum Ringelbluma (pierwszej części wykopanej w 1946 r.) i poszukiwaniem drugiej części tego Archiwum (odkopywanej dopiero w 1950 r.). Z pomocy Jointu korzystał również Związek Literatów i Dziennikarzy Żydowskich w Polsce, Związek Artystów Scen Żydowskich w Polsce i Teatr Żydowski w Warszawie, Związek Żydowskich Artystów Plastyków, Żydowskie Towarzystwo Krzewienia Sztuki, Żydowskie Towarzystwo Kultury, Towarzystwo Przyjaciół Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie, którego prezesem był Julian Tuwim, i inne stowarzyszenia. Spółdzielnie Wydawnicze „Czytelnik” i „Nowe Życie” (Wrocław), redakcje gazet i czasopism.

Objęto patronatem także działalność gospodarczą ludności żydowskiej Organizację Rozwoju Twórczości Przemysłowej, Rzemieślniczej i Rolniczej wśród Ludności Żydowskiej (ORT), Bank Spółdzielczy dla Produktywizacji Żydów, Centralę Gospodarczą „Solidarność” i inne spółdzielnie pracy.

Osobnym sektorem zainteresowań AJDC były ziomkostwa – stowarzyszenia i koła grupujące osoby pochodzące z tych samych miejscowości, miast i miasteczek z różnych części ziem polskich. Ziomkostwa organizowano wśród repatriantów, rekrutujących się głównie z osób wysiedlonych na początku wojny w głąb ZSRR, ale także z Żydów ocalałych w Polsce i innych częściach Europy. Opiekował się nimi Wydział Ziomkostw. W połowie 1946 r. było w Polsce już 41 organizacji ziomkowskich zorganizowanych przy udziale AJDC, którym nie tylko niesiono pomoc materialną, ale też pomagano w zdobyciu zawodu, w szukaniu pracy, udzielano pożyczek, dostarczano surowce i maszyny do produkcji itd.

Pomoc materialna Jointu była kierowana też do ludności polskiej. Specjalną opieką objęto osoby, które ratowały i przechowywały Żydów podczas okupacji, np. w pierwszym kwartale 1947 r. na ten cel przeznaczono 1 mln. złotych. Równocześnie wspomagano niektóre placówki opiekuńcze prowadzone przez zgromadzenia zakonne, w których w czasie wojny ukrywano dzieci żydowskie, m.in. pomoc otrzymywały domy dziecka: w Mgoszcy (ss. niepokalanki), w Bożycynie i Płudach (ss. Rodziny Marii), w Chotomowie (ss. słuźebniczki), w Chylicach (ss. urszulanki). Dary otrzymały też w Warszawie, m.in. dom zakonny oo. Kapucynów, Bursa im. Ewy Matuszewskiej, Bursa ss. Urszulanek, Zakład Księży Orionistów, Bursa Opatrzności Bożej, Miejskie Pogotowie Opiekuńcze, Zakład im. ks.

Boduena, Ognisko Rodziny Marii, Bursa Miejska, Zakład dla Głuchoniemych i Ociemniałych, Instytut Mokotowski, Dom Dziecka Warszawy.

O skali działalności AJDC w Polsce po wojnie najlepiej świadczy budżet warszawskiej centrali. Pozwala on oddzielić bezpośrednią pomoc świadczoną przez Joint od pomocy pośredniej przekazywanej różnym instytucjom i organizacjom społecznym i kulturalnym.

Tabela 1. Wydatki American Joint Distribution Committee w Polsce w l. 1945-1949. (w mln zł.)

	1.12.1945- 1.03.1946	1.10- 31.12.1946	1.04- 30.06.1947	1.10- 31.12.1948	1.10- 31.12.1949 ⁴
CKŻP	26,0	191,5	234,0	187,4	135,0
TOZ	4,8	41,5	40,0	41,7	33,0
Organizacje syjonistyczne	4,3	25,8	31,9	38,0	27,5
Organizacje religijne	2,1	7,6	13,7	15,3	15,7
AJDC ⁵	5,4	7,1	18,0	39,6	33,8
Inne ⁶	7,6	39,0	22,5	0 ⁷	37,0
Razem	50,2	312,5	360,1	322,1	282,0

Źródło: Archiwum AJDC w Polsce, Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie.

Obok niesienia pomocy materialnej AJDC zajmował się poszukiwaniami osób zaginionych. Wydział Poszukiwań prowadził w tej sprawie obfitą korespondencję z różnymi instytucjami i osobami prywatnymi w Polsce i zagranicą. W dokumentacji Wydziału zachowały się tysiące list zawierające spisy członków rodzin poszukiwanych przez swoich krewnych, ale tylko nieliczne osoby z tych wykazów udało się odszukać, większość zginęła podczas wojny. Listy z osobami poszukiwanymi były na koszt AJDC ogłaszane w prasie.

Jednym z zadań AJDC była pomoc dla osób, które pragnęły emigrować z Polski. Wydział Emigracyjny zajmował się przygotowaniem potrzebnych dokumentów, paszportu, wiz, biletów kolejowych itd. Osobom niezamożnym opłacano koszty podróży. Organizowano także wyjazdy grupowe. Najwięcej osób emigrowało do Palestyny (Izraela), USA i krajów Ameryki Południowej. W sumie Wydział Emigracyjny pomógł w wyjeździe kilku tysiącom osób, co nie było dużo biorąc pod uwagę liczbę wszystkich Żydów emigrujących z Polski w tym okresie. Osobna komórka Wydziału zajmowała się dziećmi. AJDC finansował wykup dzieci od rodzin polskich, organizował dla nich pomoc lekarską, fundował stypendia i przygotowywał do emigracji.

Oddział AJDC w Polsce pracował do końca 1949 r. Jego działalność została przerwana na skutek decyzji władz polskich o likwidacji w tym czasie większości organizacji, partii politycznych, stowarzyszeń i instytucji żydowskich w Polsce.

Archiwum

Przechowywane w Żydowskim Instytucie Historycznym archiwum polskiej Centrali AJDC nie zawiera wszystkich materiałów wytworzonych przez Joint w Polsce w latach 1945-1949⁸. Pierwotny obraz

⁴ Wydatki planowane.

⁵ Pomoc bezpośrednia i koszty administracyjne.

⁶ W dziale tym znalazły się różne organizacje i instytucje objęte patronatem AJDC, np. w 1945/1946, większość tej dotacji (7,5 mln. zł.) przeznaczono na Kasę (później Bank) dla Produktywizacji Żydów w Polsce; np. w 1949 r. ok. 15 mln. zaplanowano na osobny fundusz emigracyjny.

⁷ W budżecie dla tego kwartału wydatki na „inne” cele zostały włączone do pomocy bezpośredniej AJDC.

zespołu możemy próbować odtworzyć w oparciu o dwa niepełne opisy archiwum, pierwszy z końca 1949 r., a drugi wykonany już w ŻIH po 1949 r. Pierwszy opis archiwum został sporządzony w dn. 20-28 grudnia 1949 r., jeszcze w kancelarii Centrali AJDC, ale już po spakowaniu większości akt do kilkunastu skrzyń. Zachowały się ogólne spisy zawartość skrzyń oznaczonych numerami: 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 15. Nie wiemy, czy było więcej skrzyń niż 15 ani też jakie materiały weszły do skrzyń nr 6, 11 i 14. Spisy wymieniają poszczególne kategorie materiałów archiwalnych, natomiast nie określają ich objętości. Stąd też trudno na ich podstawie określić objętość zespołu. Pozwalają jednak na stwierdzenie niektórych braków. Przede wszystkim nie zachowała się część akt personalnych pracowników – teczki osobowe, które jeszcze w grudniu 1949 r. były w kancelarii Jointu⁹. Nie wiadomo też, czy pakowanie i spisanie archiwum dokonane w grudniu 1949 r. zostało wykonane ze względu na konieczność przekazania tych materiałów do zbiorów ŻIH lub innego archiwum w Polsce, czy też liczone się z możliwością wywiezienia tej dokumentacji w całości lub w części. Nie znamy dokładnej daty przejęcia archiwum Jointu przez ŻIH, ale z pewnością nastąpiło to po grudniu 1949 r.

Już po przejęciu materiałów AJDC przez ŻIH został sporządzony wstępny opis archiwum („Zespół archiwalny A.J.D.C. na Polskę”). Niestety opis ten zawiera jeszcze mniej danych niż spisy wykonane w grudniu 1949 r., np. akta personalne pierwotnie podzielone na kilkanaście kategorii, zostały włączone do pozycji o nazwie: „referat personalny”. Co w żaden sposób nie pozwala nam porównać tej grupy materiałów sprzed likwidacji AJDC w Polsce i po przejęciu archiwum przez ŻIH. Ale nawet ten pobieżny wykaz rejestruje jeden poważny brak akt Wydziału Emigracyjnego¹⁰. Papiery tego wydziału znajdują się obecnie w archiwum Jointu, dlaczego ich nie było po przejęciu archiwum po 1949 r.? Możliwe, że miało to związek z zawieszeniem działalności Wydziału Emigracyjnego przez Urząd Bezpieczeństwa na początku 1949 r. Lokal Wydziału został opieczętowany, a pracownicy Jointu nie mieli prawa korzystać z przechowywanych w nim materiałów.

W latach osiemdziesiątych XX w. zespół AJDC był wstępnie porządkowany przez Jana Krupkę, pracownika archiwum ŻIH. Część materiałów ułożono, opisano i wykonano dla niektórych jednostek karty inwentarzowe. Prace te nie zostały ukończone, a większość kolekcji doczekała obecnego porządkowania w stanie nienaruszonym w oryginalnych skoroszytach i teczkach, założonych i opisanych jeszcze w kancelarii AJDC.

Wracając do obecnego stanu kolekcji trzeba dodać, że do ważniejszych braków obok teczek personalnych należy dodać niektóre tomy dzienników podawczych, np. nie zachowały się w komplecie dzienniki Sekretariatu, Wydziału Poszukiwań, Wydziału Pomocy Indywidualnej itd. Nie udało się ustalić kiedy owe dzienniki mogły zaginąć i czy w ogóle były przekazane do zbiorów ŻIH.

Archiwum Jointu zawiera materiały wytworzone w kancelarii Centrali w Warszawie, magazynów AJDC i Wydziału Transportowego w Gdyni.

Kancelaria AJDC stosowała system dziennikowy. Ze względu na obszerną wymianę pism nie było wspólnego dziennika dla całej korespondencji. Korespondencja przychodząca przed rejestracją była przekazywana do odpowiedniej komórki i wpisywana do jej dziennika. Analogicznie postępowano z listami wychodzącymi. Własne dzienniki podawcze dla korespondencji wychodzącej i przychodzącej miały następujące komórki: Sekretariat, Wydział Pomocy, Poszukiwań, Emigracyjny, Ziomkostw, Transportowy, Prawny. Jak już wspominałem nie wszystkie serie dzienników zachowały się w kolekcji. Korespondencja poszczególnych Wydziałów i komórek organizacyjnych była znakowana symbolami

⁸ Akta dotyczące działalności Jointu w Polsce znajdują się również w archiwum AJDC w Nowym Jorku.

⁹ Nie można wykluczyć, iż owe teczki pracowników AJDC wzbudziły zainteresowanie Urzędu Bezpieczeństwa i zostały przez niego przejęte.

¹⁰ Na końcu wykazu znajdują się ogólne uwagi na temat porządkowania zespołu i jego stanu, czytam tu (s. 5) m.in.: „Opisy poszczególnych wydziałów dostarczone przez AJDC są niekompletne, brak spisów materiałów dla poszczególnych skrzyń. Przy układaniu (porządkowaniu) starano się kontrolować zespół z istniejącymi spisami dostarczonymi wraz materiałami wydziałów [Jointu], ze względu jednak na brak tak materiałów, jak i spisów pełna konfrontacja była nie możliwa”. Powyższe informacje mogą wskazywać, iż zachowane spisy z grudnia 1949 r. nie muszą być pełne, jak również zarejestrowane przez nas braki w opisach skrzyń mogły już wówczas wystąpić.

literowymi lub skrótami, np. „GO” (General Office), GO-Acc” (Accounting), „ES” (Emigration Service), „SL” lub “Search” (Search & Location), „IR” (Individual Relief – Welfare), „LND” (Landsmashaften), „ST” lub “Wydz. Transport.” (Supplies & Transportation), „R” (Research – Korzen), „GO-Adm.” (Administration), „Ch” (Children), „W” (Warehouses), „C” (Control)¹¹. Pisma wychodzące były sporządzane w kilku kopiach i dzielone pomiędzy różne ciągi teczek. Z czasem wprowadzono dla poszczególnych kopii osobny kolor przebitki, np. biały, niebieski, żółty, różowy. Pierwszą kopię każdego pisma wychodzącego danego wydziału włączano w układzie numeryczno-chronologicznym do ogólnego ciągu korespondencji tego wydziału. Dla pozostałych kopii tworzone osobne teuczki lub załączano do istniejących teczek spraw. System ten wygodny w kancelarii prowadził do wytworzenia się dublującej dokumentacji rozproszonej po różnych częściach archiwum. Teuczki spraw zakładane w jednym wydziale mogły wędrować do innych zależnie od przebiegu danej sprawy. Szczególnie sprawy personalne były prowadzonych jednocześnie lub w kolejnych etapach przez kilka komórek AJDC. Korespondencja dotycząca konkretnej osoby mogła być początkowo trafiać do Wydziału Poszukiwań, później do Wydziału Pomocy, aby ostatecznie znaleźć się w Wydziale Emigracyjnym.

W niektórych wydziałach dla wygodniejszej klasyfikacji spraw wprowadzano dodatkową ewidencję. Najlepiej widoczne jest to w Wydziale Poszukiwań, do którego sływała ogromna liczba pism. Wydział Poszukiwań miał podwójny system znakowania pism. Listy otrzymywały kolejny numer dziennika oraz oznaczenie literowe dotyczące charakteru sprawy, np. korespondencję z United Service for New Americans (USNA) w Nowym Jorku oznaczano literą „H”, z Central Location Index w Nowym Jorku oznaczano literą „I”. Dla listów wychodzących używano niekiedy podwójnej numeracji dla odróżnienia różnych ciągów korespondencji.

Pod względem językowym większość materiałów AJDC została sporządzona w języku angielskim i polskim. Korespondencja zagraniczna prawie w całości w języku angielskim. Okólniki Centrali, druki urzędowe także w języku angielskim. Korespondencja krajowa w języku polskim. Rzadziej występuje język francuski, niemiecki i żydowski. Sporadycznie spotykamy w aktach inne języki.

Materiały zachowały się w dobrym stanie technicznym, poza niewielkim fragmentem akt Wydziału Poszukiwań, w którym stwierdzono ślady zalania i miejscowe uszkodzenia dokumentów. Po uporządkowaniu archiwum liczy 2445 jednostek archiwalnych o objętości ok. 37 mb. akt.

Zasady porządkowania

Prosty i logiczny układ akt w kancelarii oraz stosunkowo dobry stan zachowania znacznej części dokumentacji AJDC przemawiał za utrzymaniem pierwotnego układu archiwum Jointu, czyli podziału całej dokumentacji aktowej między poszczególne komórki organizacyjne instytucji. Wprowadzono wyłącznie niewielkie modyfikacje i przesunięcia, wynikające ze zmian organizacyjnych jakie dokonały się podczas funkcjonowania polskiej Centrali AJDC. Udało się wyodrębnić materiały następujących komórek organizacyjnych: Sekretariatu, Wydziału Emigracyjnego, Wydziału Pomocy Indywidualnej i Opieki, Wydziału Poszukiwań, Wydziału Ziomkostw, Wydziału Transportowego, Wydziału Transportowego w Gdyni, Wydziału Magazynów, Wydziału Kontroli, Wydziału Buchalterii, Wydziału Gospodarczego (Administracyjnego). Istniał również Wydział Prawny i Referat Apropowacyjny, ale po ich działalności nie zachowała się obszerniejsza dokumentacja¹².

Tylko w części materiałów wystąpiły trudności z pełnym odtworzeniem układu pierwotnego. Niejasności pojawiły się przy aktach finansowych i kontroli wewnętrznej oraz zewnętrznej, gdyż trudno było ustalić, jak dzielona była ta dokumentacja między Sekretariatem, Wydziałem Kontroli i Buchalterii. Owe problemy były konsekwencją nie zawsze czytelnego dla nas oznakowania dokumentacji. Generalnie akta finansowe włączono do Wydziału Buchalterii, a akta dotyczące kontroli zostały podzielone między Wydział Kontroli i Buchalterii. Nie wiemy też przy jakiej

¹¹ Znakowanie pism normowało osobne zarządzenie Sekretariatu AJDC w Polsce (okólnik nr 10 z marca 1947 r.).

¹² Korespondencja Wydziału miała własny dziennik, ale numeracja była wspólna z listami Sekretariatu, a dla odróżnienia oznaczano je literą „L”.

dokumentacji gromadzono akta personalne (głównie w postaci teczek osobowych) dotyczące różnych spraw (poszukiwania, pomoc, emigracja). Biorąc pod uwagę, że owe sprawy załatwiane były niekiedy przez różne komórki organizacyjne Jointu, stąd dokumenty te mogły być trzymane razem z aktami Sekretariatu.

Ogólny układ akt

Zgodnie z zasadą funkcjonowania kancelarii Centrali AJDC w Polsce, na pierwszym miejscu umieszczono akta Sekretariatu, w który koordynował działalność polskiego oddziału Jointu. W aktach Sekretariatu znalazły się wszelkie materiały o charakterze prawnym i organizacyjnym - zewnętrzne (okólniki, zarządzenia, biuletyny i inne dokumenty) wytworzone przez Centralę w Nowym Jorku i Paryżu oraz wewnętrzne, wytworzone przez Centralę w Warszawie. Nie zabrakło tu również materiałów dotyczących historii AJDC i sprawozdań z działalności. Przez Sekretariat przechodziła ogromna korespondencja dotycząca spraw różnych, działalności statutowej, kontaktów zagranicznych i krajowych. W zbiorze korespondencji można wyróżnić dwie odrębne kolekcje: korespondencję ogólną, wychodzącą, zawierającą wszelkie pisma wysyłane przez Sekretariat oraz korespondencję z konkretnymi instytucjami, organizacjami, osobami itd., zbierającą listy wychodzące, i przychodzące. Tu przy większej wymianie pism układano osobno listy wychodzące i przychodzące. Wydzielano lub łączono różne instytucje i urzędy. Przeważnie rozdzielano korespondencję krajową z zagraniczną. Osobny zbiór stanowią listy od i do osób prywatnych. Wybrane sprawy doczekały się również wyodrębnionych teczek. Dotyczy to spraw ogólnie-organizacyjnych, jak też prywatnych.

Osobny zbiór stanowią akta osobowe pracowników. Jak już wspominałem podstawowa dokumentacja pracowników AJDC w Polsce (teczki personalne) zaginęła. Dysponujemy wyłącznie materiałem drugorzędym w postaci kopii zaświadczeń o zatrudnieniu, list płac, wykazów pracowników, czy list obecności itd. Na ich podstawie możemy odtworzyć imienny stan zatrudnienia w różnych okresach, ale te materiały niewiele mówią nam o samych pracownikach. Nieco więcej dokumentów zachowało się po dwóch Dyrektorach Jointu: Dawidzie Guziku i Williamie Beinie. W postaci załącznika do akt personalnych pracowników AJDC znalazła się dokumentacja związków zawodowych - Koła Pracowników AJDC i akta innych organizacji społecznych i politycznych grupujących personel Jointu.

Schemat organizacyjny polskiej centrali AJDC ulegał zmianom i nie ma pewności w jakiej hierarchii występowały poszczególne Wydziały (z wyłączeniem Sekretariatu). Biorąc to pod uwagę wprowadziłem tu kolejność wynikającą z charakteru działalności poszczególnych komórek organizacyjnych polskiej placówki Jointu, i nawiązującą po części do ogólnego układu archiwalnego akt.

Po aktach Sekretariatu umieściłem akta Wydziału Prawnego i Wydziału Kontroli. Obie te komórki o charakterze kontrolnym, czuwały nad kierunkiem działalności AJDC. W Wydziale Kontroli znajdują się sprawozdania inspektorów Jointu, którzy kontrolowali różne komórki AJDC (kontrola wewnętrzna) i instytucji oraz organizacji finansowanych przez AJDC (kontrola zewnętrzna). Po kilku inspektorach został bogaty materiał, uzupełniony licznymi załącznikami. Akta zostały zgrupowane w układzie geograficznym. Oprócz tego wyodrębniono większe instytucje, na temat których zgromadzono więcej materiału.

Centralną pozycję zarezerwowałem dla czterech wydziałów zajmujących się różnymi formami pomocy dla ludności, dla Wydziału Poszukiwań, Pomocy Indywidualnej, Ziomkostw i Emigracyjnego. W materiałach tych komórek organizacyjnych na pierwszy plan wybijają się akta personalne, głównie korespondencja dotycząca spraw indywidualnych i zbiorowych, które prowadził Joint. Wydział Poszukiwań ma najobszerniejszą dokumentację składającą się z korespondencji z różnymi instytucjami, organizacjami i osobami prywatnymi na temat poszukiwania osób. Dokumentacja ta dostarcza bardziej lub mniej dokładnej informacji o dziesiątkach tysięcy osób zaginionych na obszarze Europy Środkowej i Wschodniej podczas wojny w l. 1939-1945. W Wydziale Ziomkostw znajdują się materiały na temat ocalałej ludności żydowskiej z uwzględnieniem informacji o jej przedwojennym

pochodzeniu terytorialnym. Poszczególne Komitety Żydowskie i inne organizacje dostarczały AJDC tych informacji, na podstawie których rozdzielano pomoc materialną dla organizacji ziomkowskich. W Wydziale Emigracyjnym obok luźnej korespondencji znajdziemy serię teczek osobowych liczących kilka tysięcy sztuk, mniejszy zbiór teczek osobowych zachował się w Wydziale Pomocy.

Dokumentacja Wydziału Transportowego (razem z Wydziałem Transportowym w Gdyni) i Wydziału Magazynów ilustruje organizację i zasięg pomocy materialnej dla ludności żydowskiej w Polsce niesionej przez Joint. Zachował się komplet materiałów związanych z transportami z pomocą, które nadchodziły drogą lądową i morską do Polski w l. 1945-1949. Dalsze losy towarów jakie przychodziły do Polski można śledzić na podstawie innych materiałów znajdujących się w tej części archiwum. Należy do nich dokumentacja magazynowa, rozdzielniki, asygnaty rozchodowe itd.

Przegląd działalności AJDC w Polsce uzyskujemy przeglądając akta finansowe, które prowadził Wydział Buchalterii. Otwierają je preliminarze budżetowe, zbiorcze zestawienia, sprawozdania finansowe AJDC i instytucji oraz organizacji finansowanych przez AJDC. Wyodrębniono osobno akta finansowe dotyczące poszczególnych podmiotów z załączoną do nich dokumentacją i korespondencją. W obszernych załącznikach znajdziemy materiały dotyczące działalności wielu instytucji, stowarzyszeń, partii politycznych i redakcji działających w Polsce, a finansowanych ze środków Jointu¹³.

W aktach Wydziału Gospodarczego (Administracyjnego) i Referatu Apropowizacyjnego znajdują się materiały dotyczące zaopatrzenia i utrzymania placówek AJDC w Polsce.

Opis akt w inwentarzu

Opis jednostki w inwentarzu składa się z kilku członów. Otwiera go nazwa komórki organizacyjnej (wydziału), np. Sekretariat, Wydział Poszukiwań. W drugim członie opisu jednostki podano charakterystykę merytoryczną akt, np. protokoły, sprawozdania, korespondencja itd. W niektórych przypadkach w nawiasach podano informacje uzupełniające na temat zawartości dokumentacji. W jednostkach, dla których wykonano indeks osób, informacja na jego temat również znalazła się obok opisu akt.

W opisie zewnętrznym materiałów podano: daty skrajne dokumentów zawartych w danej jednostce, sposób zapisu (rękopis, maszynopis, druk, fotokopia, fotografia), język, forma przechowywania (akta luźne, szyte), dane o ilości stron w jednostce i ewentualnie uwagi o stanie zachowania.

Pomoce archiwalne

W zespole zachowały się oryginalne skorowidze i kartoteki, ułatwiające przeglądanie materiałów. Wspominałem już wyżej o kilku seriach dzienników podawczych. Do niektórych dzienników były prowadzone skorowidze alfabetyczne z wykazem spraw (głównie personalnych). Wydział Poszukiwań miał własną kartotekę osobową zawierającą ok. 67.700 kart (j. 625-626)¹⁴. Mniejszą kartotekę sporządzono dla akt personalnych Wydziału Emigracyjnego, zawierana ona ok. 6400 kart (j. 1432), zawierających znaczną część spraw, którymi zajmował się Wydział.

Dalsze pomoce archiwalne wykonano podczas przygotowywania inwentarza archiwum AJDC. Sporządzono indeksy osób dla niektórych jednostek zawierających akta personalne i indeks zbiorczy dla całego zespołu. Indeksowaniem objęto wszystkie tecki osobowe i niewielką część pozostałych

¹³ Listę niektórych instytucji i organizacji zamieszczam wyżej.

¹⁴ Przydatność tej kartoteki do wyszukiwania akt personalnych jest problematyczna, gdyż numery spraw znajdujące się na kartach nadawano pierwszemu pismu, które później dołączano do kolejnych listów dotyczących tej samej sprawy. Ostatecznie całą dokumentację umieszczano pod numerem ostatniego pisma. Aby wyszukać konkretne akta osoby figurującej w tej kartotece trzeba czasami przejrzeć kilka dzienników podawczych i wiele jednostek archiwalnych.

akt personalnych. Indeksy (aneksy) do poszczególnych jednostek zawierają nazwiska i imiona osób w takiej kolejności, w jakiej występują one w aktach, czyli nie zawsze musi to być porządek alfabetyczny. Indeks zbiorczy zawiera ponad 13 tys. informacji. Aby odnaleźć daną osobę w aktach Jointu, poszukiwania należy zacząć od indeksu zbiorczego, który umożliwi ustalenie w jakich jednostkach interesujące nas nazwisko występuje. Wówczas dokładną lokalizację akt mówiących o danej osobie poznamy w oparciu o aneks osobowy dla odpowiedniej jednostki. Indeks obejmuje tylko niewielką część nazwisk występujących w aktach AJDC. Indeks odsyła do konkretnych jednostek archiwalnych, w których znajdują się akta danej osoby, ale również zamieszczono informacje na temat dawnej numeracji teczek nadanej w kancelarii AJDC.

Z założenia nie indeksowano list zbiorowych. Do tej kategorii zaliczono wykazy osób (obejmujące więcej niż trzy osoby) cytowane w korespondencji, różne spisy imienne osób poszukiwanych, emigrantów, pracowników, listy płac itd. Aby ułatwić czytelnikom w dotarciu do tego typu akt osobowych przyjęliśmy dla nich jednolity opis: *wykaz(y) imienny(e)....., wykaz(y) zbiorowy (e) i lista(y) płac....*. Często wykazy imienne załączono do korespondencji personalnej lub innych akt personalnych, aby ułatwić korzystanie z nich zawsze umieszczono je na początku jednostki w układzie chronologicznym.

Dodatkową pomocą w przeszukiwaniu zespołu jest indeks geograficzny do inwentarza i do niektórych jednostek, gdzie wystąpiły akta personalne dotyczące konkretnych miejscowości. Indeks geograficzny objął m.in. część jednostek Wydziału Ziomkostw, zawierające wykazy imienne osób pochodzących z różnych miejscowości.

Prace nad inwentarzem Archiwum AJDC w Polsce były przeprowadzone w latach 2003-2005 dzięki wsparciu finansowemu the United States Holocaust Memorial Museum w Waszyngtonie.

Pragnę w tym miejscu serdecznie Paniom: Agnieszce Jarzębowskiej i Agnieszce Reszke, które pomogły mi w porządkowaniu materiałów Jointu. Pani Agnieszka Reszke wykonała również indeksy osób do akt personalnych.

Tadeusz Epsztein

Bibliografia:

Archiwum AJDC w Polsce – Żydowski Instytut Historyczny w Warszawie; A. Czerniaków, *Dziennik getta warszawskiego 6 IX 1939-23 VII 1942*, oprac. M. Fuks, Warszawa 1983; Y. Bauer, *Out of the Ashes. The Impact of American Jews on Post-Holocaust European Jewry*, Oxford-Toronto 1989, s. 71-82, 159-169; "Midrasz", 2004, nr 11 (91); *Encyclopaedia Judaica* (Berlin); *Encyclopaedia Judaica* (Jerusalem).

Wykaz skrótów

cz. - część

fot. – fotografia

fotokop. – fotokopia

j. – jednostka archiwalna

j. ang. – język angielski

j. czes. – język czeski

j. franc. – język francuski

j. hebr. – język hebrajski

j. hiszp. – język hiszpański

j. holend. – język holenderski
j. niem. - język niemiecki
j. pol. – język polski
j. port. – język portugalski
j. ros.- język rosyjski
j. szwed. – język szwedzki
j. węg. – język węgierski
j. żyd. – język żydowski
koresp. przych. – korespondencja przychodząca
koresp. przych. – korespondencja przychodząca
koresp. wych. – korespondencja wychodząca
l. – luźne
l. dz. – liczba dziennika
mps – maszynopis
mps pow. – maszynopis powielany
rkps – rękopis
s. – strona
? – informacja wątpliwa

Przegląd zawartości inwentarza

- I. Sekretariat – jednostki: 1-490
 - a. ogólne akta organizacyjne, korespondencja – jednostki: 1-297
 - b. akta personalne - jednostki: 298-425
 - c. akta personalne pracowników AJDC w Polsce - jednostki: 426-490
- II. Wydział Prawny – jednostki: 491-492
- III. Wydział Kontroli – jednostki: 493-552
- IV. Wydział Poszukiwań – jednostki: 553-1162
 - a. ogólne akta organizacyjne, korespondencja – jednostki: 553-624
 - b. akta personalne - jednostki: 625-1162
- V. Wydział Pomocy Indywidualnej – jednostki: 1163-1281
 - a. ogólne akta organizacyjne – jednostki: 1163-1165
 - b. akta personalne - jednostki: 1166-1266
 - c. sprawy medyczne - jednostki: 1267-1281
- VI. Wydział Ziomkostw - jednostki: 1282-1362
 - a. ogólne akta organizacyjne – jednostki: 1282-1319
 - b. akta personalne - jednostki: 1320-1359
 - c. akta finansowe - jednostki: 1360-1362
- VII. Wydział Emigracyjny - jednostki: 1363-1890
 - a. ogólne akta organizacyjne – jednostki: 1363-1403
 - b. akta personalne - jednostki: 1404-1890
 - akta Referatu dla Spraw Dzieci - jednostki: 1881-1889
- VIII. Wydział Transportowy - jednostki: 1891-2090
- IX. Wydział Transportowy w Gdyni - jednostki: 2091-2179
 - a. akta ogólne - jednostki: 2091-2163
 - b. akta personalne pracowników - jednostki: 2164-2170
 - c. akta finansowe - jednostki: 2171-2179
- X. Wydział Magazynów – jednostki: 2180-2267

- a. akta ogólne - jednostki: 2171-2263
- b. akta personalne pracowników - jednostka: 2264
- c. akta finansowe - jednostki: 2265-2267
- XI. Wydział Buchalterii - jednostki: 2268-2416
- XII. Wydział Gospodarczy (Administracyjny) - jednostki: 2417-2424
- XIII. Referat Apropowizacyjny - jednostka: 2425
- XIV. Varia - jednostki: 2426-2445